

УДК 811.161.2:316.74

Слово в соціокультурній реальності України

Тихоненко О. В.

*Харківський національний аграрний університет ім. В. В. Докучаєва,
м. Харків, Україна*

У статті порушується проблема слова в соціокультурній реальності України. Показано, що ідеологія держави стверджується завдяки слову, що є чинником менталітету.

Ключові слова: *соціокультурна реальність, українська мова, значення слова, фразеологія, українізація.*

Складні соціально-політичні процеси в Україні більшою мірою відбиваються в мові, що в першу чергу реагує на об'єктивну реальність і суб'єктивну специфіку учасників дискусій з мовних проблем. Це помітно на кожному історичному етапі глобальних змін суспільства. Залежно від сфери дії або соціального статусу суб'єктів активуються різні словесні види й жанри. Особливо драматичними виглядають ситуації використання представниками влади мови для маніпулювання свідомістю широких верств населення.

Відомо, що специфічні риси соціального менталітету значною мірою визначаються потребами лексичного плану, а саме: використанням слів представниками політики та пересічними громадянами. Ця проблема ще здавна цікавила як лінгвістів, так і філософів: Платона, О. Потебню, І. Огієнка, М. Бахтіна, А. Лосєва, Г.-Г. Гадамера, Ф. Соссюра. До неї у свій час зверталися екзистенціалісти, представники герменевтики та постмодерністи. Особливий інтерес до цієї проблеми виникає в умовах прояву нестабільності соціальних структур і гострої політичної протидії в різних державах. Таким чином, є підстави поєднати соціальні кризи різних рівнів з особливостями мовних процесів, що торкаються комунікаційно-ієрархічних зв'язків та відношень. Тому означене питання на сьогодні є безсумнівно *актуальним*.

Метою пропонованої *статті* є з'ясування значення слова в соціокультурній реальності України. Для реалізації мети вважаємо за необхідне проаналізувати слово на тлі соціокультурного виміру періодів незалежності України. Наукова новизна статті полягає в тому, що в ній зроблено спробу дослідити слово за доби національного відродження початку 20-х рр. ХХ ст. і в пострадянські процеси.

Соціокультурну реальність розуміємо як таку, що наше суспільство перебуває в періоді перелому, зміни типу своєї організації існування. Реформування суспільства активно формує нову культурну реальність, що характеризується: новими умовами (в тому числі й матеріальними) свого розвитку; особливою системою цінностей, норм і правил, культурних потреб і засобів їх задоволення [1, с. 140]. Як запевняє Ж.-Ф. Ліотар, «атоми (інформації) розміщено на перехресті прагматичних взаємовідно-

син, однак їх постійно пересувають нові повідомлення, що розчленують їх у своєму безперервному русі. Кожний мовний «партнер» у результаті кожного спрямованого на нього «кроку» відчуває зміщення, деяку зміну, що впливає на нього не тільки як адресат і референт, але і як відправник повідомлень» [2, с. 33]. Індивід, щоб вижити, приречений на постійне засвоєння фрагментів соціальної реальності, взаємодіючи із соціумом. Тому поза своїм бажанням чи небажанням він включається до соціуму, при цьому, пристосовуючись до нього, і сам стає компонентом соціальної реальності, оскільки використовує і культивує певні мовні зміни. Попри це індивід, засвоюючи цю реальність, робить її своєю, тобто включає до сфери власної життєдіяльності. В умовах кардинальних соціальних змін соціальне засвоєння індивідом нових соціокультурних реалій багаторазово ускладнюється.

Українські соціокультурні реалії нашого часу належним чином породжені одвічним стремлінням до побудови й утвердження суверенної держави. Суспільно-політичні процеси будь-якої доби значно впливають на зміст лексичної бази українців. Вербальна репрезентація цих процесів тісно пов'язана з такими формами суспільної свідомості, як мораль і релігія. Для українського народу власна держава уявляється таким національним утворенням, що, покладаючи в основу свого розвитку українську мову як державну (мову титульної нації), мало би власну символіку, чітко визначену територію, функціонувало на основі тісної взаємодії влади і громадян, сили і компромісу, закону і свободи як на території країни, так і за її кордонами, і яке, апелюючи до загальнолюдських моральних цінностей, посідало б належне місце у світовій спільноті. Мова завжди виконувала й виконує державотворчу функцію й виступає державотворчим чинником, тому вона не віддільна від державності. Фразеологія (що об'єднується в загальну рубрику «державність – мова – українізація») постійно була присутня в періодиці, документах і стала тенденційною за доби українізації: *перехід діловодства на українську мову, заходи щодо забезпечення рівноправності мов і сприяння розвитку української мови, нехватка вчителів української мови, заходи щодо українізації дошкільних і шкільних установ, гуртки з вивчення української мови, українізація радпарату, стан українізації, справа українізації, переведення діловодства на українську мову, рух українізації діловодства, прискорити фактичну українізацію, заходи щодо термінового переведення повної українізації* тощо.

Відомо, що 1917-1922 рр. – доба українських національно-визвольних змагань (ЦР, УНР, Директорія), нерозривно пов'язана з розвитком церковного життя країни (створення Департаменту сповідань, прийняття «Закону про автокефалію Української Православної Церкви»). У зв'язку з проголошенням УНР піднімалося питання про визнання релігії, наприклад, в артикулі 24 «Проекту правительственной комісії по виробленню Конституції Української Держави» зазначалося: **«Вільність сумління і віри забезпечується кожному <...> Не можна нікого змушувати до участі в релігійних чинностях чи обрядах, або належати до якого-небудь віросповідання. Забезпечується кожному вільність зміни віросповідання...»** [5, с. 98]. Наступний період, 1923-1991 рр., позначився добою масового гоніння церкви. А з проголошенням незалежності України (1991 р.) формуються принципово нові демократичні засади організації державно-церковних відносин. У пострадянській Україні усуваються всі перешкоди для вільного відправлення віруючими релігійних обрядів, проповідування будь-якої релігії та проведення релігійної пропаганди. Так, у статті 35 Конституції України проголошується: **«Кожен має право на свободу світогляду віросповідання. Це право включає свободу сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати ніякої,**

<...> *вести релігійну діяльність...*». Аналіз засвідчує вплив слова на соціокультурну реальність. Як бачимо, за допомогою фразеології, створеної соціумом, державні інтереси за об'єктивних обставин формуються, проголошуються і захищаються як інтереси тих верств населення, де зосереджено владу. Із волею владної верхівки інтереси основних соціальних груп, як правило, не збігаються. Ці інтереси реалізуються у функціонуванні суспільної думки щодо життєвих реалій у певних сферах культивування мови, що є своєрідним протиставленням офіційної ідеології. Така ситуація виявилася характерною для України радянської доби, коли релігія викоринювалася зі свідомості громадян як пережиток минулого, що заважав будувати «світле комуністичне майбутнє». Очевидно, що крізь призму слів існує соціокультурна реальність. Так, уся біблійна лексика однозначно маркувалася як негативна, а її використання за межами культових установ було дозволено лише в контексті жорсткої критики. Із цього приводу слушною є думка К. А. Свасьяна, який говорить, що більшовизм наклав табу на деякі поняття, у результаті чого «ризик користування ними зрівнявся до ризику втрати голови» [4, с. 57].

Сучасна Україна – суверенна держава, що спирається на свої національні цінності і перш за все на свій менталітет. Відомо, що до 1991 р. будь-які прояви національної ідеї призводили до репресій, під суворою заборонаю перебували сподівання про автономію. Тому українські реалії цього періоду – це реалії, що далеко не завжди і не повною мірою відповідали українському менталітетові. Переважно українські соціокультурні реалії залишаються всесоюзними з домінуванням російськомовного елемента, оскільки саме російська мова була панівною і відповідно культивувалася як мова міжнаціонального спілкування. Отже, Україна не була незалежною ні територіально, ні економічно, ні політично. Такі соціокультурні реалії – всеросійські, із екзотичними вкрапленнями. Загалом глибинне українське або замовчувалося, або ж переслідувалося та викоринювалося. Воно було суттєво присутнє лише в національній ментальності у творчості І. Котляревського (зачинателя нової української літературної мови), Т. Шевченка (основоположника сучасної української літературної мови), М. Шашкевича (як основоположника сучасної української мови в Галичині), Л. Українки, І. Франка та інших, що вплинули на формування української соціокультурної реальності через слово.

Соціокультурні реалії є не лише щось матеріальне. Це й елементи соціального менталітету, екзистенції, іншими словами, наявність переживання і співчуття. На засадах соціокультурних реалій формується й еволюціонує феномен слова. Вважаємо за соціокультурну реальність вивчення специфіки ментальності українського народу, що останнім часом привертає увагу дослідників. Це пов'язано з тим, що соціальний, економічний, політичний і культурний поступ країни значною мірою залежить від того, наскільки враховується психологія народу, його глибинні ментальні особливості. У зв'язку з цим зазначає І. Старовойт, «аналіз проблем, пов'язаних з менталітетом українців, є особливо значущим для нас нині, коли народ знаходиться в ситуації вибору шляхів побудови української держави» [6, с. 114].

У сучасній Україні проблема статусу українського слова стоїть досить гостро. У лексиці сучасного українця присутні різні структурні компоненти: етнічна лексика і та, що ввійшла до неї (мови) шляхом запозичень з інших мов, калькуванням з російської як результат взаємозв'язків із сусідами. Засилля чужої мови деякою мірою негативно впливає на основу українського менталітету, разом із цим чітко виявляється порушення всіх рівнів мовних норм (*бувший, співставляти факти, мені не жалко, учбовий, слідуочий, об'ява* тощо). Ідеологія як людини, так і держави стверджується

завдяки слову.

У свій час О. О. Потебня розробляє проблему мови і народу. Поняття *народ* він вважає проявом вищого рівня самостійного національно-культурного життя. Мова – головна ознака єдності народу, виступає засобом функціонування національної свідомості. Вона консолідує народ і визначає його менталітет. Духовне відродження народу нерозривно пов'язане з розвитком формоутворень. Усе це зумовлює специфіку національного світосприйняття. Існування двомовності О. О. Потебня пояснює тим, що вона втілює різний зміст і має різні цілі: «Людина, яка говорить двома мовами, переходячи з однієї мови на іншу, разом із тим змінює характер і напрямок течії власної думки... І навпаки, якщо дві або декілька мов є досить вільними для того, хто говорить ними, то разом зі зміною змісту думки доволіно звертається до тої чи до іншої мови» [3, с. 43]. Отже, поширення певної мови несе в собі більше, ніж лінгвістичні зміни чи запозичення слова. Мова є віддзеркаленням національної культури, характеру, способу мислення того чи того народу. Посилена роль однієї мови веде до подібного перетворення іншої. Мова активно задіяна в утвердженні соціального менталітету. Слово української мови функціонує разом зі словами інших мов, що деякою мірою негативно впливають на національний простір буття, оскільки об'єктивні реалії склалися несприятливо для українського народу в добу проголошення незалежності. Тому нерідко доводиться долати значні перешкоди на шляху утвердження рідної української мови в її повному значенні та сенсі. Адже крім власного внормування (яку виявляє ступінь традиції як соціальної пам'яті), слово, як і вся мова, містить ідеологічний заряд, а також виконує функцію впливу; воно не лише мотивує до яких-небудь дій, а й примушує від чогось утримуватися. Разом із цим слово постає лише формою, у якій виражається і передається чиясь воля (волюнтативна функція). Це може бути воля етнічної автохтонної спільноти, яка збігається з традицією, що склалася, та позитивною стратегією, спрямованою на прогрес. Це може бути і волею певних сил, волею негативного напрямку, що має на меті зашкодити розвиткові етнічних, соціальних і духовних потенцій і повністю їх зруйнувати. Мудрий побут українця відкриває дещо важливе, необхідне, майже втрачене для сучасної людини, інформує про непересічні системи цінностей, мотивів та бажань, варіативності життєвих сценаріїв, одночасної реалізації декількох форм існування. У простому виділяється складне. Природне чуття й обмеженість корінного українця, збережені звичаї і ритуали сприймаються як ціле і монументальне. Час уявляється не у власному абстрактному контексті буття, а в наповнених до меж життєвих подій. Кожний крок, період, етап у житті людини отримує статус значущості і гідний людської пам'яті, що зберігає слово та його значення. Тоді виявляється, що у світі людського буття нема понурої упорядкованості, нав'язливої симетрії однозначної визначеності. Людська пам'ять утворює простір для індивідуального мовного пошуку виробити кожним індивідом власних уявлень про сенс свого буття та суспільства. Особистісний світ як універсум буття індивіда не уявляється у фізичних вимірах. Оскільки реальність для кожної людини має власне обличчя, то фільтром для вибіркового, акцентованого відбиття довкілля є те, що значуще і байдуже, дороге і неприйнятне. Час у такому світі співвідноситься з мірою і формами самореалізації, історичною пам'яттю, традиціями, а також словом. Як зазначає Т. Н. Титаренко, «пробуджена національна самосвідомість повертає людину до витоків, народних вірувань і обрядів, традиційного для українського етносу менталітету. Відокремлювати у життєвому світі особистості зовнішнє і внутрішнє або індивідуально неповторне від характерного даному етносу

зі своєю непростю історією було доволі штучно. Адже використання поняття «життєвий світ» як раз виправдовується необхідністю знаходження детермінант розвитку, самопрояву» [7, с. 41].

Висновки. Соціокультурна реальність є впливовою на слово. Ідеологія держави стверджується завдяки слову, що є чинником менталітету українського народу. Перспективним напрямом є вивчення проблеми слова в соціокультурній реальності України на кожному етапі глобальних змін і поступу українського суспільства.

Список літератури

1. Культурологія: навчальний посібник / за заг.ред. В. М. Пічі. – Львів, 2003.
2. Лиотар Ж.-Ф. Состояние постмодерна / пер. с фр. Н. А. Шматко. – М. : Алетейя, 1998.
3. Потебня А. А. Слово и миф / А. А. Потебня. – М. : Правда, 1989.
4. Свасьян К. А. Дискурс, террор и еврейство: Вопросы социолінгвистики / К. А. Свасьян // Вопр. философии. – 2005. – № 2. – С. 56-71.
5. Слюсаренко А. Г. Історія української конституції / А. Г. Слюсаренко, М. В. Томенко. – К. : Т-во «Знання» України, 1993.
6. Старовойт І. С. Західноєвропейська і українська ментальність / І. С. Старовойт. – Тернопіль, 1995.
7. Титаренко Т. Н. Отношение к смерти как механизм миропостроения / Т. Н. Титаренко // Философская и социологическая мысль. – 1992. – № 5. – С. 21-45.

Тихоненко Е. В. Слово в соціокультурній реальності України // Ученые записки Таврического национального университета им. В.И. Вернадского. Серия «Филология. Социальные коммуникации» – 2012. – Т.25 (64). – № 1. Часть 1. С. 441-445.

В статье рассматривается проблема слова в соціокультурній реальності України. Показано, что идеология государства утверждается благодаря слову, которое является фактором менталитета.

Ключевые слова: соціокультурная реальность, украинский язык, значение слова, фразеология, украинизация.

Tykhonenko O. V. Word in the Ukraine social and cultural reality // Uchenye zapiski Tavricheskogo Natsionalnogo Universiteta im. V.I. Vernadskogo. Series «Filology. Social communications». – 2012. – V.25 (64). – № 1. Part 1. – P. 441-445.

This article is considered to the problem of a word in the Ukraine social and cultural reality. It is shown that the ideology of the state approved by the way, which a mentality factor.

Key words: social and cultural reality, Ukrainian language, meaning, phraseology, Ukrainization.

Поступила до редакції 28.03.2012 р.